

Einstein en Nederland

De rol van de omstreden Nobelprijswinnaar Peter Debye verdient meer

De Academische Boekengids 57, juli 2006, pp. 9-12.

Albert Einstein had een hoge dunk van de cultuur, de samenleving en de wetenschap in Nederland. Zijn relaties met Lorentz, Ehrenfest en De Sitter waren voor hem van groot belang. Zijn contact met de vooral in Duitsland werkzame Peter Debye was veel minder intensief. Toch vestigde een Einsteinbiograaf onlangs de aandacht op zijn boek met een relaas over het oorlogsverleden van Debye. Dat relaas mist echter de nodige nuance.

In 1920 schreef Albert Einstein in een brief aan zijn vrienden Max en Hedwig Born: 'Wie bei dem Mann in Märchen alles zu Gold wurde, was er berührte, so wird bei mir alles zum Zeitungsgeschrei: Suum cuique.' Einstein was een jaar eerder wereldberoemd geworden door de zonne-eclipswaarneming die zijn algemene relativiteitstheorie bevestigde. Maar nu werd hij aangevallen door rechts-radicalen elementen en afgunstige collega's. De negatieve aandacht van de kranten die hij op dat moment kreeg - aangezwengeld door beschuldigingen van plagiaat en volksverlakkerij - verdiende hij zeker niet. Einsteins constatering is echter niet gebonden gebleken aan het moment, zij gaat ook vandaag nog op: vijftig jaar na zijn dood is Einstein nog steeds een mediaster en veelvuldig terug te vinden in de krantenkolommen. Berichtgeving over teruggevonden Leidse documenten of vermeende Einsteinse sabotageacties om een opportunistische collega - de Nederlandse Nobelprijswinnaar Peter Debye - te weren, zijn daarvan enkele recente voorbeelden.

In het kader van het 'World Year of Physics', of 'Einstein jaar' 2005, zijn onlangs twee boeken over Einstein verschenen van de hand van Nederlandse journalisten: *Einsteins licht* van Martijn van Calmthout en *Einstein in Nederland* door Sybe Izaak Rispens. Met name de laatste publicatie heeft veel media-aandacht gekregen. Die heeft er zelfs toe geleid dat een omvangrijk wetenschappelijk instituut - het Debye Instituut voor de natuur- en scheikunde van nanomaterialen van de Universiteit Utrecht - van zijn naam is ontdaan. Beide studies, hoewel populairiserend geschreven, maken er aanspraak op een 'intellectuele biografie' te zijn; in het geval van het boek van Rispens is dat zelfs de ondertitel.

Nieuwe bijdragen aan de omvangrijke literatuur over Einstein richten zich steeds meer op specifieke aspecten of episoden uit zijn leven. Het lijkt alsof daar nog de meeste nieuwe inzichten te winnen zijn - *Einstein in Nederland* is dan ook een veelbelovende titel, gezien Einsteins bijzondere relatie met ons land. Toch ontbreekt verbazend genoeg een goede biografie die zowel Einsteins wetenschap als zijn leven in de context van zijn tijd plaatst. (De beste wetenschappelijke biografie is nog steeds *Subtle is the Lord...* van Abraham Pais; een goede, meer historische biografie is er van de hand van Albrecht Fölsing.) De ambitie van Rispens en Van Calmthout om tot een toegankelijke synthese te komen, is dus te waarderen. Ook het gegeven dat beide boeken in het Nederlands geschreven zijn, onderscheidt ze van andere werken.

Einsteins licht brengt ons terug naar een zondagavond in mei 1905. Op die bewuste avond zit Einstein bij te komen van een dag druk discussiëren met zijn vriend en collega van het Bernse patentbureau, Michele Besso. Einstein heeft al tien jaar nagedacht over het probleem van de constante lichtsnelheid en de raadsels die dit opwerpt over de elektromagnetische ether. Hij staat op het punt om, afgemat, zijn inspanningen op te geven - maar, vooruit, hij gaat nog één keer aan de slag.

De volgende ochtend begeeft Einstein zich weer naar het appartement van Besso. Deze keer in grote haast in de hoop hem te treffen voordat hij naar kantoor vertrekt. Een kolossale grijs wil maar niet van zijn gezicht. Besso opent de deur en Albert barst los: 'Dank je Besso, goede vriend, dank je. Het probleem heb ik opgelost, helemaal. Het is het begrip tijd. De tijd kan niet absoluut worden gedefinieerd. De tijd hangt samen met de snelheid. Onverbrekkelijk.' En Einstein begint de grondgedachte van de relativiteitstheorie uiteen te zetten.

Er zijn bijzonder weinig harde feiten overgeleverd die een definitieve reconstructie zouden kunnen onderbouwen. Het experiment van Michelson en Morley, waaruit volgde dat er geen 'etherwind' zou kunnen zijn die lichtstralen vertraagde, speelde naar alle waarschijnlijkheid geen fundamentele rol in Einsteins gedachtevorming. Maar wat dan wel? Stelde hij zich voor hoe het zou moeten zijn om een lift te krijgen van een lichtstraal? Of gaven de Zwitserse stationsklokken, die in die jaren gesynchroniseerd werden, hem het beslissende zetje? Werden de vergelijkingen hem misschien ingefluisterd door zijn vrouw, de wiskundige Mileva Marić? Of was het toch vooral de empiricistische filosofie van Ernst Mach, waarin geen plaats zou zijn

voor een niet waar te nemen ether? Een cynicus zou kunnen beweren dat iedere wetenschapshistorische kerk zijn eigen versie heeft van de ontstaansgeschiedenis van de speciale relativiteitstheorie. (Met meer beschikbaar bronmateriaal liggen de zaken overigens duidelijk anders voor Einsteins algemene relativiteitstheorie, de versie die zich ook met de zwaartekracht inlaat.) Daar de overgeleverde feiten zoveel ruimte openlaten, waagt iedereen een poging deze naar eigen believen in te kleuren.

Van Calmthout presenteert ons bovenstaand fictief relaas en doet iets dergelijks ook op andere plaatsen in zijn boek. Meestal is de uitgezette lijn plausibel genoeg om het leesplezier aan te wakkeren, hoewel de lezer er misschien meer expliciet op had mogen worden gewezen dat feit en fictie soms door elkaar lopen. Jammer is ook dat de auteur af en toe slordige fouten maakt, zoals de suggestie dat de astronoom Karl Schwarzschild, en met hem Einstein, reeds in 1916 doorhad hoe de theorie van zwarte gaten in elkaar stak: inderdaad waren de vergelijkingen in 1916 al neergeschreven, maar de tegenwoordige zwart-gatinterpretatie zou nog zo'n vijftig jaar op zich laten wachten. De weg ernaartoe is in de twintigste-eeuwse natuurkunde een van de meest verbazende episodens van ziende blind zijn. Niettemin weet Van Calmthout ook aansluiting te vinden bij recent historisch onderzoek. Zo bericht hij over de laatste ontwikkelingen in het onderzoek van het 'Zürich notebook' - Einsteins schrift met aantekeningen dat de cruciale stappen bevat op weg naar de algemene relativiteitstheorie, sinds een aantal jaren intensief bestudeerd door een Berlijns team van wetenschapshistorici. Ondanks de foutjes is de toon in *Einsteins licht* vaak goed getroffen. Van Calmthout is erin geslaagd heel veel Einstein in een kort en vlot boek neer te zetten.

Einstein in Nederland van Rispens is duidelijk ambitieuzer: het probeert, aldus de inleiding, niets minder dan 'Einsteins denken via een historische omweg in een nieuw betekenis kader te zetten'. De auteur volgt daarbij 'tot dusver nauwelijks onderzochte zijpadjes: de vriendschappen die Albert Einstein in Nederland koesterde'. Ten slotte vertrouwt hij ons toe dat 'wie zich met Einstein bezighoudt er maar beter eens goed naast [kan] zitten dan overdreven voorzichtig te willen zijn'. Dat zal betrekking hebben op zijn hoofdstuk over Peter Debye, waarover later meer. Eerst willen we zien hoe Rispens zich kwijt van zijn taak een intellectuele biografie te schrijven.

De titel *Einstein in Nederland* herinnert aan nog een ander Einstein-genre dan de intellectuele biografie: het doet denken aan gelijkkluidende titels als *Einstein in China*, *Einstein i Norge*, *Einstein in California*, *Einstein in Spain* enzovoorts. In 2005 werd op de grote internationale conferentie voor wetenschapsgeschiedenis in Peking een lezing aangekondigd die de prangende vraag 'Did Einstein visit Bratislava or not?' zou aansnijden. Zonder gekheid: soms betreft het hier interessante studies naar de vraag hoe Einsteins persoon of theorieën bijdroegen tot de internationalisering van de wetenschap of zelfs leidden tot bredere maatschappelijke processen. Een goed voorbeeld van dat laatste is de studie van Henk Klomp, *De relativiteitstheorie in Nederland*, waarin uiteengezet wordt hoe de receptie van Einsteins beroemdste theorie uiteindelijk een Nederlandse onderwijshervorming inleidde. Al te vaak echter ontwaarden dergelijke nationaal-culturele studies naar 'Einstein in X' in een wat oppervlakkig exposé over de wetenschappelijke couleur locale van weleer en haar al dan niet substantiële verhouding tot Einstein.

'LORENTZ EN EHRENFEST WAREN JARENLANG EINSTEINS BELANGRIJKSTE KLANKBORD EN LEIDEN WAS VAN EMINENT BELANG VOOR DE RECEPTIE EN VERSPREIDING VAN DE RELATIVITEITSTHEORIE.'

Maar een boek over Einstein en Nederland belooft meer dan dat; daarvoor is de verhouding van Einstein tot de Nederlandse wetenschap te innig geweest. Einstein was veelvuldig te gast in Leiden, waar hij thuis logeerde bij Paul Ehrenfest, hoogleraar natuurkunde en een van zijn meest intieme vrienden. Hendrik Antoon Lorentz, Ehrenfests voorganger en een van de grootste natuurkundigen van zijn generatie, was als een intellectuele vaderfiguur voor Einstein. Een aantal keren kreeg Einstein ook een positie in Nederland aangeboden. Die weigerde hij telkens, tot in 1920 de Leidse universiteit hem aan zich wist te binden met een bijzondere leerstoel. Verder nam hij geregeld deel aan zittingen van de Koninklijke Akademie te Amsterdam en bemoeide hij zich actief - in samenspraak met Ehrenfest - met hoogleraarsbenoemingen in ons land. Belangrijker nog: Lorentz en Ehrenfest waren jarenlang zijn belangrijkste klankbord (in het bijzonder bij de totstandkoming van de algemene relativiteitstheorie) en Leiden was van eminent belang voor de receptie en verspreiding van de relativiteitstheorie.

Einstein lijkt het in Nederland uitstekend naar zijn zin te hebben gehad. Hij had een hoge dunk van de Nederlandse cultuur en samenleving. Dat blijkt uit zijn brieven, maar ook bijvoorbeeld uit hetgeen hij zei naar aanleiding van de Duitse inval in mei 1940: 'Holland hat durch Ereignisse der Kunst und des Geistes die Menschheit veredelt und durch seinen Kampf für Gerechtigkeit zur inneren und politischen Befreiung des Individuums beigetragen. Die menschliche Atmosphäre in Holland beglückt durch eine glückliche Verbindung von Toleranz, breites Verständnis, Humor und ächte Hilfsbereitschaft.' In het post-Fortuyntijdperk klinken zulke woorden allicht wezensvreemd, maar ze roepen ook onmiddellijk een aantal vragen op: Waarop baseert Einstein dit zo positieve beeld van Nederland? Welke aspecten van de

Nederlandse cultuur uit het interbellum bevielen hem dusdanig en hoe kwam hij daarmee in contact? In hoeverre liet Einstein zich onderdompelen in de Nederlandse samenleving? Of moeten we bovenstaande opmerkingen meer zien als die van een toerist die slechts oppervlakkig heeft kennisgenomen van Nederland en waren ze vooral ingegeven door het moment van de Duitse invasie?

Bovenstaande vragen – ook de geciteerde passage – komen eigenlijk niet aan de orde in Rispens' boek. Gegeven de titel is dat een gemiste kans. Wat *Einstein in Nederland* wel biedt, is de belofde 'intellectuele biografie', met het accent op Einsteins snijpunten met de Nederlandse fysica. Die 'zijpaadjes' zijn echter al vaker besproken en Rispens weet ons weinig nieuws te vertellen over Einsteins relatie met Lorentz, Ehrenfest of de astronoom Willem de Sitter (zie bijvoorbeeld Martin Kleins boek over Ehrenfest, verschillende delen van de *Einstein Papers* of Anne Kox over Einstein en Lorentz). Dat het juist Nederlandse wetenschappers betreft, of in het geval van Ehrenfest een Weense jood die hoogleraar was in Leiden, lijkt eigenlijk een bijzaak in het verhaal dat Rispens ons vertelt.

'VOLGENS RISPENS BLEEF NA DE EHRENFEST PARADOX "ALLEEN NOG REKENWERK OVER". IN WERKELIJKHEID MOEST EINSTEIN ZICH NOG DE GEOMETRIE VAN RIEMANN EIGEN MAKEN EN GOOIDE HIJ ZELFS OP ZEKER MOMENT "ALGEMENE COVARIANTIE" HET RAAM UIT.'

Niettemin weet Rispens op sommige plekken te boeien. Verdienstelijk en interessant is met name zijn hoofdstuk over Lorentz, met een lange inleiding over de negentiende-eeuwse natuurkunde en hoe deze contrasteerde met Einsteins vernieuwingen. Ook een plezier om te lezen is zijn bespreking van Ehrenfests rol als kennisbemiddelaar tussen de twee vaders van de kwantumtheorie, Einstein en de Deen Niels Bohr. Maar deze intellectuele biografie heeft ook haar zwakke punten. Zo wordt bij de behandeling van de ontstaansgeschiedenis van de algemene relativiteitstheorie grote nadruk gelegd op de rol van de 'Ehrenfest paradox' – kort gezegd de relativistische constatering dat bij de rotatie van een cirkel niet langer universeel geldt dat de omtrek gedeeld door de diameter het getal pi oplevert. Deze paradox vormde inderdaad een cruciale schakel in de stappen die Einstein zette (getuige bijvoorbeeld zijn artikel 'Zum Ehrenfestschen Paradoxon'). Maar volgens Rispens bleef na de Ehrenfest paradox 'alleen nog rekenwerk over'. In werkelijkheid moest Einstein zich nog de geometrie van Riemann eigen maken en gooide hij zelfs op zeker moment 'algemene covariantie' – het idee dat het in het geheel niet mag uitmaken hoe klokken of meetlatten zijn geijkt bij het waarnemen van de natuur – het raam uit. Algemene covariantie is echter een onmisbaar conceptueel fundament van de veldtheorie van de algemene relativiteitstheorie.

Helaas kan Rispens' boek als intellectuele biografie de hoge verwachtingen – het 'nieuwe betekenisraam' – niet waarmaken. Tot het beruchte hoofdstuk over Peter Debye is het een vrij conventionele studie over Einstein die niet zonder verdienste is, maar die zich niet echt weet te onderscheiden. Het is jammer dat Rispens niet heeft geprobeerd om Einstein – met zijn idealen en menselijke affiniteiten – in de bredere context van de Nederlandse samenleving van het interbellum te plaatsen.

Iedere bespreking van *Einstein in Nederland* is onvolledig zonder het hoofdstuk 'Einstein en Debye' te overwegen. Peter Debye, geboren in 1884 in Maastricht, was een fysicus en generatiegenoot van Einstein. Hij werkte vaak op het raakvlak met chemie en in 1936 werd hem dan ook de Nobelprijs voor dat vakgebied toegekend wegens zijn bijdragen aan het begrip van de structuur van het molecuul. Debye studeerde in Aken en in München en heeft verder vrijwel zijn gehele beroepsleven in Duitsland en de Verenigde Staten doorgebracht. Hij kan dus niet als exponent van de Nederlandse fysica gelden. Het is dan ook verbazend dat hij zo prominent figureert in Rispens' boek, temeer daar de relatie tussen hem en Einstein heel wat oppervlakkiger van aard was dan die met Lorentz of Ehrenfest. Even verbazend is het daarom dat het vooral dit hoofdstuk is geweest waarmee Rispens de aandacht op zijn boek heeft willen vestigen. Hoewel: vooral in dit hoofdstuk laat Rispens, zoals beloofd, de overdreven voorzichtigheid varen.

Op 21 januari van dit jaar plaatste *Vrij Nederland* uit het bewuste hoofdstuk een voorpublicatie, 'Nobelprijswinnaar met vuile handen', voorafgegaan door een bericht op de voorpagina van *de Volkskrant* ('Beroemde Utrechter hielp Hitler-regime'). Beide stukken meldden dat in Utrecht een instituut naar Debye vernoemd is en in Maastricht een prestigieuze wetenschapsprijs. Zowel de Utrechtse als de Maastrichtse universiteit beraadde zich vervolgens op deze naamgeving en vroeg het NIOD een aantal primaire bronnen van Rispens te verifiëren op hun authenticiteit. Na bericht van het NIOD aan de rectores en de gemeente Maastricht – de strekking zal zijn geweest dat de bronnen authentiek zijn – is besloten Debyes naam niet langer te voeren. Daarmee leek de affaire op haar hoogtepunt gekomen. Maar er volgde nog een nazit: het Utrechtse Debye Instituut meldde zijn frustratie over de gang van zaken aan het universitaire *U-blad* ('Besluit Debye is een bestuurlijke dwaling', 2 maart 2006) en vervolgens aan *de Volkskrant* ('Geen nieuwe naam, tot bewezen is dat Debye echt niet deugd', 11 maart 2006). Inmiddels had ook de buitenlandse vakpers notie genomen van de affaire. Er volgden berichten in onder andere *Nature* en *Science*; in de Verenigde Staten rees de vraag of de daar aanwezige eerbewijzen aan Debye, zoals een Peter Debye leerstoel op Cornell University en de Peter Debye Award van de American Chemical Society, wel gepast zijn. Op 18 april, ten slotte, wijdde het tv-programma *Netwerk* een deel van zijn primetime uitzending aan Debye en stelde het nogmaals de universitaire besluiten aan de orde. Mocht Rispens op aandacht voor zijn boek uit zijn geweest dan is hij hierin zeker

geslaagd. Maar heeft hij ook een goed hoofdstuk over Debye en Einstein geschreven?

Op het eerste gezicht stelt Debye ons voor dilemma's. Hij was een zeer succesvol fysicus en speelde een prominente rol in de Duitse wetenschap tijdens de eerste zes jaar van het Derde Rijk. Als voorzitter van de Duitse Natuurkunde Vereniging ('DPG') riep hij in 1938 in een rondschrijven joodse leden op hun lidmaatschap op te zeggen – een brief die, als officieel stuk, eindigde met 'Heil Hitler'. Maar in hetzelfde jaar spande hij zich ook intensief in voor de ontsnapping van de joodse geleerde Lise Meitner. In januari 1940 vertrok hij naar de Verenigde Staten om daar al snel betrokken te raken bij een onderzoeksprogramma naar rubber dat de geallieerden vooruit moest helpen. Eerder is al het vermoeden uitgesproken (zie bijvoorbeeld Max Dresden over Debye in zijn biografie van de fysicus H.A. Kramers) dat de rode draad door dit alles lijkt te zijn geweest dat Debye nooit zijn eigenbelang uit het oog zou hebben verloren. Men kan zich dus terecht afvragen of het wel gepast is om in Nederland, met zijn pijnlijke bezettingsverleden, Peter Debye te eren – en als voorbeeld omhoog te houden – met naar hem vernoemde publieke instituten, prijzen, straten en pleinen.

'EEN AFGEWOGEN EN UITVOERIGE STUDIE NAAR HET HANDELEN EN DE
MOTIVATIES VAN DEBYE – DIE TOT OP HEDEN VERBAZEND GENOEG ONTBREEKT – IS
DUS ZEER WELKOM, STERKER NOG: DIE IS RONDUIT GEBODEN.'

Een afgewogen en uitvoerige studie naar het handelen en de motivaties van Debye – die tot op heden verbazend genoeg ontbreekt – is dus zeer welkom, sterker nog: die is ronduit geboden. Het zou terecht zijn geweest als Rispens dit gebrek aan de orde zou hebben willen stellen (hoewel hij er beter aan had gedaan het punt elders ter sprake te brengen dan in een intellectuele biografie over 'Einstein in Nederland'). Maar helaas heeft Rispens in plaats daarvan een onevenwichtig stuk afgeleverd.

Zo schetst hij een Debye die in 1918 als hoogleraar in Göttingen bij Einstein aanklopt voor financiële ondersteuning van zijn onderzoek. Einstein, in Berlijn, is directeur van het papieren 'Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik', dat een van Duitslands grootste onderzoeksfondsen beheert. (De Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft, met haar instituten, is de voorloper van de Max-Planck-Gesellschaft.) De aanvraag van Debye, leider van een zeer succesvol laboratorium, wordt ingewilligd. Een aantal jaren later, in 1922, vraagt Debye aan Einstein positie in te nemen in een scherpe discussie die hij voert met Walther Nernst, een vooraanstaande Berlijnse collega-hoogleraar. Einstein houdt zich dan op de vlakte en spreekt zich noch voor Debye, noch voor Nernst uit. Beide episoden hoeven in het leven van een ambitieus wetenschapper niet bijzonder uit de toon te vallen. Maar Rispens stoort zich aan Debye en leidt de tweede episode in met de woorden: 'dit keer gaat het niet om geld, maar om macht'.

In 1933 krijgt Debye de leiding van het Kaiser-Wilhelm-Institut aangeboden (een vacature die hoe dan ook bestaan zou hebben, ook als Einstein in Duitsland was gebleven, in tegenstelling tot wat Rispens hierover zegt). In de daaropvolgende, zich lang voortslepende onderhandelingen staat hij erop vast te houden aan zijn Nederlandse nationaliteit. Volgens Rispens deed Debye dit om kans te blijven maken op de Nobelprijs. De nazi's zouden niet hebben willen toestaan dat die door een Duitser in ontvangst genomen werd nadat de vredesprijs was toegekend aan de het regime onwelgevallige Carl von Ossietzky. Hoewel Rispens voor deze schets van de gang van zaken geen bronnen vermeldt, dicht hij aan Debye opportunistische overwegingen toe. Terecht? Het artikel 'Peter Debye und die Deutsche Physikalische Gesellschaft' van de hand van Horst Kant – een van de weinige wetenschapshistorici die zich wel met Debye heeft beziggehouden en wiens werk duidelijk tot inspiratie van Rispens heeft gediend – stelt dat Debye de Nobelprijs *tegelijk* kreeg met Von Ossietzky en dat de nazihetze tegen de Nobelprijs pas *nadien* ingezet werd. (Von Ossietzky, pacifistisch journalist en concentratiekampgevangene, kreeg de prijs voor het jaar 1935, maar deze werd toegekend in 1936, hetzelfde jaar waarin Debye de chemieprijs won.)

Volgens Kant werd Debye tot voorzitter van de DPG gekozen omdat hij enerzijds als gerenommeerd fysicus en anderzijds als 'onafhankelijke persoonlijkheid' de invloed van de nazi's op de beroepsvereniging zo veel mogelijk zou kunnen beperken. Daarbij moet ook opgemerkt worden dat hij ondanks de wens vast te houden aan zijn Nederlandse nationaliteit geacht werd de Duits-nationale principes toegedaan te zijn, terwijl hij tegelijkertijd doorging voor iemand die zich niet voor de nationaal-socialistische agenda uitgesproken had. Als voorzitter van de DPG verstuurde hij in 1938 aan meer dan duizend leden de uiterst kwalijke brief waarin hij de joden onder hen verzocht zich terug te trekken. Maar dat deed hij nu juist weer onder druk van de nazi's, en naar de overtuiging van de laatsten ook met tegenzin (over Debyes rondschrijven, zie een recente publicatie van Dieter Hoffmann in *Physics in Perspective* en het bronnenboek *Physics and National Socialism* van Klaus Hentschel).

Velen van Debyes Duitse generatiegenoten stelden zich op het standpunt dat de Duitse natuurkunde toch vooral zo goed mogelijk door de gekte van het nationaalsocialisme geloodst moest worden, een standpunt dat allicht ook in hoge mate Debyes handelen bepaald zal hebben. Debye zal daarnaast de Duitse natuurkunde heus graag tot verdere bloei hebben willen helpen en ook zijn eigen carrière niet uit het oog zijn verloren. Het conservatisme in Duitse academische kringen leidde ertoe dat velen meenden dat wetenschappers zich niet met politiek dienden in te laten. Rispens heeft natuurlijk gelijk als hij verontwaardigd is over het stilzwijgend accepteren, door Debye en anderen, van de verwijdering van joodse medewerkers – of, in het bijzondere geval van Debye, over het faciliteren van het 'reinigen' van de beroepsgroep; hoezeer wellicht ook ingegeven door een misplaatst gevoel uiteindelijk de natuurkunde te dienen.

Toch heeft Rispens niet de juiste balans weten te vinden in zijn portret van Debye. Dat wordt nog eens duidelijk wanneer hij Einstein weer opvoert. In 1940 is Debye naar de Verenigde Staten vertrokken om te gaan doceren aan Cornell University. Zijn aankomst, aldus Rispens, wordt al snel gevolgd door een 'pamflet tegen hem' van Einsteins hand waarin zijn 'doopceel wordt gelicht'. Via een 'betrouwbare bron' was Einstein te weten gekomen dat Debye nog altijd nauwe contacten onderhield met de nazi's. Maar op de door Rispens aangegeven locatie in het Einstein Archief is die brief niet voorhanden. Wel is er de verontwaardigde en ontkenkende reactie van Debye, woordelijk aangehaald door Rispens, en Einsteins reactie daar weer op. Dat laatste document en een soortgelijke brief aan J.G. Kirkwood van Cornell suggereren dat Einstein mogelijk enige afstand wilde nemen van hetgeen hij eerder zou hebben bericht aan Cornell. Kirkwood meende dat Einstein Debye valselijk had beschuldigd ('by insinuation and rumor') een Duitse agent te zijn. In zijn antwoord maakte Einstein duidelijk dat de bron die hem over Debye ingelicht had, hem niet persoonlijk bekend was en dat hij zich geen eigen oordeel in de zaak had gevormd. Ten slotte merkte hij op 'that I esteem Prof. Debye very highly as a scientist' maar dat onder de gegeven omstandigheden, 'I could not throw the letter [die Debye beschuldigde] into the waste-basket'. Wilde Einstein met die laatste zin aan Kirkwood suggereren dat nu juist wel te doen? Hoe dan ook, Einsteins antwoord aan Debye eindigde met de vriendelijke groeten.

In *Vrij Nederland* ('Discussie rond Debye: wat is "fout"?', 28 januari 2006), benadrukt Rispens nogmaals 'de felheid van Einsteins reactie. Hij vond dat de Nederlander zich makkelijker aan het nationaal-socialisme had kunnen onttrekken dan zijn Duitse collega's.' Wie weet vond Einstein dat daadwerkelijk, maar het is niet terug te vinden in de geciteerde Einstein-Debye correspondentie.

Ten slotte presenteert Rispens correspondentie tussen Debye en wetenschappelijke bestuurders in Berlijn en tussen diverse Duitse gremia over Debye, wanneer hij al op Cornell verblijft. Deze correspondentie is Rispens' bewijs voor zijn bewering dat Debye tegen Einstein loog toen hij zei geen contact meer met nazi's te onderhouden. Debye was op een gedwongen verlof gestuurd omdat hij opnieuw wilde vasthouden aan zijn Nederlandse staatsburgerschap, ditmaal op het moment dat het Duitse leger zijn instituut wenste in te lijven. De correspondentie - een stuk of tien brieven, te vinden in de archieven van het Max-Planck-Gesellschaft en deels in artikelen van Kant - suggereert dat Debye liet voorkomen alsof hij bereid zou zijn terug te keren op zijn posten in Berlijn, terwijl hij reeds zijn vleugels op Cornell aan het uitslaan was. Ook zou hij zich tijdens zijn gedwongen verlof hebben laten doorbetalen. Deze correspondentie bevat niet het door Rispens aangehaalde telegram waarin Debye zijn bereidheid uit om zijn oude posten in Berlijn weer op zich te nemen; wel bevat ze een brief van de *Kanzlei des Führers* aan de Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft die zo'n telegram citeert. De KWG lijkt gefrustreerd met de dubbele agenda waarvan men vermoedt dat Debye die erop na houdt, terwijl een NSDAP-bons benadrukt van welk een groot belang Debye kan zijn voor het naoorlogse Duitsland. De correspondentie onttaardt dan in gesteggel over de dienstwoning van Debye, waar een aantal van diens naasten achtergebleven zijn.

Van een afstand bezien ziet deze correspondentie er niet fraai uit. Men zou de snelle conclusie willen trekken dat hier vooral overwegingen van eigenbelang prevaleren en dat er sprake was van een voortdurende collaboratie. Toch zijn deze bronnen te beperkt om Debyes houding tegenover de Duitse bestuurders precies te duiden. Zo hebben we bijvoorbeeld geen volledig beeld gekregen van de persoonlijke omstandigheden die Debyes handelen omgaven. Misschien was zijn omzichtigheid terug te voeren op het feit dat zijn familieleden nog in Duitsland verbleven?

'HET JAMMERE VAN RISPENS' HOOFDSTUK IS DAT HIJ DE VOORINGENOMEN
POSITIE BETREKT DAT DEBYE EEN RASOPPORTUNIST WAS EN VERVOLGENS ALLES
WAT HIJ BESPREEKT DIENSTBAAR MAAKT AAN DAT OORDEEL.'

Het jammere van Rispens' hoofdstuk is dat hij juist de vooringenomen positie betreft dat Debye een rasopportunist was en vervolgens alles wat hij bespreekt dienstbaar maakt aan dat oordeel. De gretigheid waarmee Rispens met Debye wil afrekenen stoort, omdat die gretigheid ertoe leidt dat Debye ons op een onevenwichtige en op punten zelfs tendentieuze wijze voorgeschoteld wordt. Rispens lijkt te mikken op de controverse in plaats van de nuance - een beeld dat nog versterkt wordt wanneer we zijn publiciteitsoffensief van begin 2006 in ogenschouw nemen. Dat is zeer te betreuren, zeker gezien het delicate karakter van een onderwerp als dit.

Niettemin, alleen al Debyes DPG-circulaire uit 1938 maakt het terecht dat de aandacht is gevestigd op de publieke rol die zijn naam vervult. Hoe moet men verder met naar Debye vernoemde instituten, prijzen, straten en pleinen? Het is moeilijk voor een instelling als een universiteit zich te moeten afvragen of iemand wel terecht als voorbeeld omhooggehouden wordt en tegelijkertijd die persoon als voorbeeld omhoog te blijven houden. Inmiddels heet het Debye Instituut geen Debye Instituut meer en heeft de Universiteit Maastricht afstand genomen van haar Debyeprijs. Enerzijds had men allicht uitvoeriger onderzoek kunnen instellen of afwachten voordat die besluiten genomen werden. Anderzijds, zoals in het persbericht van de Maastrichtse universiteit is te lezen ('Opgeroepen beeld moeilijk verenigbaar met voorbeeldfunctie UM', 16 februari 2006), is het vooral Debyes DPG-circulaire geweest die in de besluitvorming zwaar gewogen heeft. De omstandigheden waarin dat rondschriven tot stand is gekomen, zijn in de historische literatuur besproken en blijkens het besluit - naar oordeel van het Maastrichtse college heeft Debye zich te weinig verzet - voldoende reden voor het college om Debye af te voeren. Het is te betwijfelen of meer onderzoek in deze tot een andere afloop zou hebben geleid.

Dat ontslaat natuurlijk geen van de genoemde instellingen van de wetenschappelijke en maatschappelijke plicht alsnog biografisch onderzoek naar Debye te entameren. Zoals al eerder aangegeven, is Debye te weinig bekeken door historici. Die plicht bestaat ten minste jegens de medewerkers van het nu naamloze instituut en de winnaars van de Maastrichtse prijs, maar zeker ook tegenover de nazaten van Peter Debye en de internationale wetenschappelijke gemeenschap.

Sybe Rispens heeft zich, helaas, uiteindelijk niet als intellectueel biograaf van Einstein weten waar te maken, noch de lezer een afgewogen beeld van Debye gepresenteerd. Hij heeft wel laten zien uiterst bekwaam te zijn in het creëren van publiciteit. Uiteindelijk blijkt dat opnieuw een wet van 's werelds beroemdste natuurkundige opgeld heeft gedaan: alles wat Einstein aanraakt, verandert in krantennieuws.

Jeroen van Dongen is als wetenschapshistoricus verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis en Grondslagen van de Natuurwetenschap van de UU middels een NWO Veni-fellowship. Daarnaast is hij associate editor van de *Collected Papers of Albert Einstein* op het California Institute of Technology.

Besproken boeken:

Noot over gebruikte bronnen

Einsteins citaat over Nederland is te vinden in een manuscript dat u kunt downloaden van het internet: ga naar de website van het Albert Einstein Archief (<http://www.alberteinstein.info/>) en zoek naar Document 28-524. (Dat wil zeggen: het document met 'Call' nummer 28-524, ofwel 'Reel' nummer 28 en 'Doc.' nummer 524 onder 'Advanced search'.) De door Rispens aangehaalde correspondentie tussen Einstein en Debye uit 1940 is te vinden in het Einstein Archief, Jeruzalem, onder nummers 9-145 t/m 9-151, en in duplicaatsarchieven, o.a. in Zürich en op het California Institute of Technology. De correspondentie tussen Debye en Duitse bestuurders is te vinden in het Berlijnse archief van de Max-Planck-Gesellschaft, Abteilung III, rep. 19, Nummer 1267, Blatt 25-40; Abteilung I, rep. IA, Nummer 1652, Blatt 229, 237; Nummer 1677, Blatt 98-100; 112-119; 161; 195.

Literatuur:

- **Max Dresden** (1987). *H.A. Kramers. Between Tradition and Revolution*. New York: Springer.
- **Albrecht Fölsing** (1993). *Albert Einstein. Eine Biografie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- **Klaus Hentschel** (1996). *Physics and National Socialism. An Anthology of Primary Sources*. Basel: Birkhäuser Verlag.
- **Dieter Hoffmann** (2005). 'Between Autonomy and Accommodation. The German Physical Society in the Third Reich', *Physics in Perspective* 7, pp. 293-329.
- **Horst Kant** (1993). 'Peter Debye und das Kaiser-Wilhelm-Institut für Physik in Berlin', in: *Naturwissenschaft und Technik in der Geschichte*, Helmuth Albrecht (ed.). Stuttgart: GNT-Verlag.
- **Horst Kant** (1997). 'Peter Debye und die Deutsche Physikalische Gesellschaft', in: *The Emergence of Modern Physics*, Dieter Hoffmann et al. (eds.). Pavia: University of Pavia.
- **Martin J. Klein** (1970). *Paul Ehrenfest. The Making of a Theoretical Physicist*. Amsterdam: North-Holland.
- **Henk Klomp** (1997). *De relativiteitstheorie in Nederland. Breekijzer voor democratisering in het interbellum*. Utrecht: Epsilon.
- **Anne Kox** (1993). 'Einstein and Lorentz. More Than Just Good Colleagues', *Science in Context* 6, pp. 181-194.
- **Abraham Pais** (1982). *Subtle is the Lord... The Science and the Life of Albert Einstein*. Oxford: Oxford University Press.
- *The Collected Papers of Albert Einstein*, Vols. 1-10 (1987 e.v.). Princeton: Princeton University Press.